

Сергій НАЛІВАЙКО,
наук. співроб. НДІУ,
м. Київ

Дослідження давньої історії України: методологічний аспект

Сьогодні довкола нашої давньої історії склалася парадоксальна ситуація. З одного боку, в умовах незалежної держави цілком закономірно посилюється інтерес до нашого минулого. З іншого — стан наших знань з давньої історії України неспроможний задоволити цей інтерес. Йдеться, зокрема, про той чималий часовий відтинок, що обіймає період від першого народу, історично зафіксованого на території Північного Причорномор'я — кімерійців і до постання Київської держави. Чи не кожне питання, стосовне цієї частини нашої історії, залишається без відповіді.

Через десять років після незалежності ми не маємо єдиної концепції української історії, а давня історія України в наукових працях і підручниках представлена схемами, що загалом сходять іще до російської дворянської історіографії XVIII ст. Офіційна історична наука, схоже, не надто квапиться вправляти

існуюче становище, фактично давши мовчазну згоду на таку ситуацію. Очевидно, невирішеність більшості проблем давньої історії України можна пояснити не так павіть браком джерел чи іншими об'єктивними причинами, скільки надмірною політизацією питання. При вирішенні проблем української історії часто переважають аргументи зовсім не наукового плану. Закономірний процес звернення молодих незалежних держав до власної історії в Україні набрав дивних форм, перетворившися на остріах перед усім новим, нетрадиційним, неофіційним. Відтак офіційна українська історична наука часто не лише ігнорує новітні дослідження, а й сприймає їх, м'яко кажучи, неприхильно.

Ситуація в історичній науці тісно пов'язана зі станом історичної освіти. Найдавнішому періоду нашої історії у навчальних закладах України приділяється непропорційно мала увага.

Курс української історії найчастіше починається з Київської держави, попередня ж історія розглядається настільки побіжно, що майже не залишає в свідомості учня чи студента сліду. Це, звичайно, не провина вчителів чи викладачів – існуючі підручники просто не дають змоги фахово розповісти про найдавніший період вітчизняної історії. Тож, очевидно, перше вагоме слово тут усе ж мають сказати наші науковці.

Той факт, що давній період історії України практично випадає з поля зору сучасних дослідників, можна пояснити почасти тим, що уявлення про найдавнішу частину нашої історії введене в ранг безсумнівних. Хоча, як показує близьче знайомство з проблемою, для цього немає підстав. Ми сьогодні настільки обплутані тенетами звичних уявлень про нашу давню історію, що часто не прагнемо виплутатися з них, поглянути на власну історію новим поглядом, під новим кутом, у нових обставинах. Те, що ситуація з давньою українською історією сьогодні потребує змін, не викликає сумніву. Водночас цілком очевидно, що без зміни правил, за якими розглядається проблеми стіничної історії Північного Причорномор'я, будь-які чергові спроби її перегляду лишатимуться марними. Тому було б доречно зробити кілька методологічних зауважень, пов'язаних із дослідженням нашої давньої історії.

Сучасне уявлення про давню етнічну історію Північного Причорномор'я, як правило, визначається двома основними поняттями – «еллінство» та «іранство». Ще М.І.Ростовцев своєю працею¹ штучно звів складну й багатоманітну етнічну історію Північного Причорномор'я античної епохи до протистояння цих двох етнічних факторів. Цей підхід так укорінився в історичній науці, що погляд на Гірничорноморський світ як арену взаємодії двох світів – грецького й іранського, досі є визначальним. Проте сьогодні є вагомі підстави усунитися в такій схемі. Почнемо з греків.

Очевидно, не викличе заперечення твердження, що історія Північного Причорномор'я, отже, й України, найчастіше розглядається саме в контексті грецької історії. Та й хіба може бути інакше, коли проблемами давньої історії Північного Причорномор'я займаються переважно історики- античники, зацікавлення яких безпосередньо не пов'язані з дослідженням проблем української історії? Історія Північного Причорномор'я у більшості підручників і наукових праць – це насамперед історія грецької колонізації, історія виникнення та розвитку еллінських міст-колоній і (у країному разі) їхніх стосунків з місцевим населенням. Самі ці стосунки оцінюються, як правило, з позиції грецького місіонерства, а самі греки виступають носіями вищої культури і противставляються місцевим «варварам».

Така позиція аттикоцентризму, звичайно, дуже шкодить дослідженню нашої давньої історії. Визнаючи істотну роль грецького елементу в Північному Причорномор'ї, слід визнати й те, що одним ним етнічна історія регіону не обмежувалася. Більш того, грецький елемент ніколи не відігравав тут провідної ролі. Слід нарешті відмовитися від теорії про «вакуум» у Північному Причорномор'ї, що його начебто заповнили греки. І до греків, і після них життя в Північному Причорномор'ї не припинялося, а тутешні народи на початок античного періоду вже мали свою, хоч і непросту, багатовікову історію. З найраніших часів, задовго до появи тут античних міст, населення Північного Причорномор'я було тісно пов'язане з народами Середземномор'я, Переднього Сходу, Західної Європи, Дунайського басейну².

Отже, історію Північного Причорномор'я необхідно розглядати безвідносно до історії грецької колонізації. Сам термін *колонізація* для означуваного явища значною мірою умовний. Зазвичай це поняття несе змістове навантаження, пов'язане з експансією, освоєнням нових територій в інтересах метрополії, як це було, наприклад, у нові часи. У період античності ситуація була іншою. Давньогрецька колонізація – насамперед еміграція, тобто виселення частини жителів полісу через внутрішні причини³. Передусім економічні, вони диктують необхідність такого виселення, причому переселенці розглядають цю територію як свою нову батьківщину. У такому разі можна однаковою мірою говорити і про вплив греків на місцеві народи, і про «варваризацію» самих греків. У цьому основна методологічна посилика т. зв. теорії «двостворності» – вона заперечує однобічний розгляд грецької колонізації лише з позицій розвитку грецького суспільства.

Дослідники традиційно занижують рівень розвитку місцевих народів Північного Причорномор'я. А ці т. зв. «варварські» племена античних авторів виявляються зовсім не варварами в тому розумінні, яке слово набуло в пізніші часи. На переконання багатьох дослідників, різницю в рівні культурного розвитку греків і провідних народів Північного Причорномор'я не слід перебільшувати⁴. Рівень економічного й соціального розвитку деяких із них був настільки високий, що в ряді випадків є підстави говорити про існування грошового обігу, царської влади, держави⁵. Тому, якщо й називати їх «варварами», то лише у вужчому значенні, як не греків, людей, культурно одмінних від греків. Можна скільки завгодно говорити про значний вплив греків на місцеві народи, проте, природно, сама можливість такого впливу перебувала в прямій залежності від рівня розвитку цих народів.

Чи не найбільш яскравим прикладом у цьому плані є історія Боспорської держави. Виникнення її традиційно пов'язується із заснуванням у VI–V ст. до н.е. на берегах Боспору Кімерійського, сучасної Керченської протоки, перших грецьких поселень-колоній. Вважається, що саме внаслідок розростання й об'єднання цих поселень згодом постає Боспорська держава, до якої увійшли Східний Крим, Таманський півострів, Прикубання, Східне Приазов'я і район Нижнього Дону разом із людністю цих територій⁶. Столицею новоутвореного об'єднання стало місто Пантикопей (сучасна Керч).

Постання Боспорської держави зазвичай приписується державотворчому імпульсу греків. При цьому зовсім не береться до уваги, що історія грецької колонізації не знає *жодного* випадку, коли б на базі грецьких колоній виникла велика й міцна держава. І якщо Боспор у даному разі є винятком із загального правила, то закономірно постає питання: як сталося, що греки, які навіть у себе на батьківщині не зуміли створити централізованої держави і яким була притаманна полісна система, на берегах Боспору створили найбільшу в тогочасній Європі державу? Державу, яка, виникнувши до появи грецьких полісів, існувала й тоді, коли грецькі міста-держави переживали кризу, і тоді, коли вже давно зійшли з історичної арени.

Відповідь на запитання, як і чому це сталося, певно, поза завданням цієї статті. Водночас проблема виникнення Боспорської держави вкотре засвідчує важливість урахування місцевого фактора і свідчить про синтетичний характер цього утворення. Більш того, деякі дослідники склонні приписувати провідну роль у виникненні Боспорського царства саме місцевим народам⁷. Це не має дивувати, якщо зважити на те, що береги Боспору з давніх часів були ареалом цивілізації. Ще Гомер розміщує тут царство кімерійців, від яких і ці береги отримали назву «кімерійських». Той факт, що основне ядро Боспорської держави обіймало територію, раніше особливо тісно пов'язану з кімерійцями, дуже показовий. Причайні зовсім не виключено, що утворення Боспорської держави в середині I тис. до н.с. пов'язане з державницькими традиціями, які сходять ще до кімерійських часів.

Це припущення видається ще ймовірнішим у контексті гіпотези про місцеве (сіндське) походження династії Спартокідів – наймогутнішої династії боспорських царів.⁸ Підтвердження цієї думки, свого часу активно висловлюваної дослідниками, може змусити по-новому поглянути на місце й роль «варварських» племен в історії Боспорської держави. А якщо взяти до уваги спорідненість сіндів і

кімерійців, про яку все частіше кажуть дослідники,⁹ то такий зв'язок видається дуже показовим.

Близьче знайомство з історичним спадком Боспорської держави засвідчує не лише виняткову роль місцевих народів, а й дає змогу розглядати її як пряму попередницю Київської Русі. Боспорська держава – те цікаве для дослідника явище, дослідження якого, поза сумнівом, може дати відповіді на багато важливих питань української історії.

У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу і на той факт, що в підручниках і навчальних програмах з історії України історія Боспорської держави найчастіше відсутня. Відтак українські школярі нічого не знають про це ранньодержавне утворення. Та якби лише школярі! Студенти історичних факультетів в українських університетах історію Боспорської держави не вивчають взагалі, а вона проіснувала на території України майже тисячу років!

Водночас досить популярний у навчальних закладах курс, присвячений історії української державності. Виклад у ньому традиційно починається з Київської держави. А чому не з кімерійців, про царство яких на території Північного Причорномор'я нам відомо з античних джерел? А чому ми не говоримо про Боспорську державу, що, як уже йшлося, майже тисячу років існувала на півдні України і являла собою найдавніше державне об'єднання такого роду в Європі? Чому ми відмовляємося від власної історії? Можливо, час нарешті усвідомить, що історія Північного Причорномор'я – це не історія греків, іранців, тюрків чи ще чиєсь. Це – наша власна історія, і ми її маємо досліджувати і знати. Поки ми цього не усвідомимо і не зробимо перші кроки для того, аби змінити існуюче становище, ми знову й знову починаємо вивчення історії державотворення в Україні з усе тієї ж «варязької теорії».

Кілька слів про іранців. За традиційним поглядом на етнічну історію Північного Причорномор'я, народи, які не були греками, були іранцями. На підтвердження цього зазвичай подається ономастичний матеріал, пов'язаний із місцевими народами, відомими з античних джерел – кімерійцями, скіфами, сарматами, меотами... Тлумачення низки місцевих назв та імен з іранських мов визначило концепцію «паніранізму» в Північному Причорномор'ї.

Наявність іранців у Північному Причорномор'ї справді незаперечна, хоча теза про суцільну іраномовність населення Північного Причорномор'я зовсім не безсумнівна. Значний пласт ономастичного матеріалу не тлумачиться з іранських мов, у тому числі й багато назв, що їх Геродот означає як скіфські. Останні дослідження дають змогу говорити про ймовірність дещо іншого лінгвоетнічного

складу давнього Надчорномор'я¹⁰. За словами російського дослідника О.Трубачова, перебування іранців у Північному Причорномор'ї «легко може викликати думку про наявність десь у часовій і територіальній близькості їхніх іndoарийських родичів, прайндійців»¹¹. Характерно, що значна частина ономастичного матеріалу Північного Причорномор'я справді виявляє іndoарийські особливості.

Вважається, що іndoарийські народи, як частина іndoевропейської спільноти в певний історичний період населяли Північне Причорномор'я. Згодом, за традиційною версією, іndoаранці розділилися на іndoарів та іранців, причому іndoарії повністю (?) залишили територію Північного Причорномор'я і вирушили в південно-східному напрямку, тоді як іранці лишилися. Одного погляду на цю схему достатньо, аби усунитися в ній. Адже ми нічого не знаємо як про причини, які могли б викликати таку загальну міграцію, так і про те, чому саме іndoарийські народи мали залишити Причорномор'я.

Деякі представники історичної науки, як видно, взагалі хибно розуміють етнічні процеси. Міграції і переселення народів для них означають повний відхід усіх «до останньої людини»¹², як у ситуації з іndoарийцями. Кімерійці, зачувиши про скіфів, навіть не дочекалися їх, а всі залишили Північне Причорномор'я. Скіфи, сармати, готи, гуни, десятки інших народів протягом усієї давньої історії Північного Причорномор'я змінювали один одного, звідкись приходячи і кудись усі як один відходячи. Схема різких змін населення і повного занедбання районів Надчорномор'я дуже характерна для історіографії нашої давньої історії. Насправді ж етнічні процеси не вкладаються в цю кабінетну схему.

На сьогодні погляд на причорноморський світ як безумовно іранський застарів. Історичні й ономастичні матеріали дають підстави говорити, що далеко не всі іndoарії пішли з Причорномор'я. Останні дослідження висувають вагомі аргументи на користь того, що значна частина іndoарийських народів не тільки залишилась, а й упродовж усього історичного періоду відігравала значну роль в етнічних процесах у регіоні¹³.

Новий погляд на нашу давню історію значною мірою пов'язаний із зростанням ролі мовознавчих студій. Сьогодні жодна концепція етнічної історії не може вважатися переконливою і достовірною без даних сучасного мовознавства. Водночас дослідженням етнічних процесів у Північному Причорномор'ї займаються майже виключно археологи й історики, які лінгвістичні аргументи враховують неохоче, недостатньо або й не враховують взагалі.

Віднесення народів Північного Причорномор'я до так званих «неписемних народів» надовго визначило провідну роль археології у вирішенні етнічних проблем української історії.Хоча й зазначалося, що «неписемність» ця – поняття відносне, оскільки зберігається роль ономастичних джерел – топонімії, гідронімії, етнонімії, антропонімії¹⁴. За безпремичною культурно-історичної цінності археологічних матеріалів лінгвістична аргументація все ж є визначальною у питаннях мови, отже, й етносу.

Шо ж до спроб етимологізації ономастики Північного Причорномор'я, то й тут ситуація не краща. Основний методологічний підхід при таких дослідженнях – зведення того чи іншого етноніма, топоніма, антропоніма до слова, найбільш схожого за звучанням. При цьому, як правило, дослідники не переобтяжують себе завданням перевірити семантику назв, іншими словами, наскільки здогадний (гіпотетичний) зміст назви відповідає її статусу. Адже зрозуміло, що назвою народу, географічного об'єкта чи ім'ям людини не може бути перше-ліпше слово – існує певне обмежене коло прийнятних понять. Нерозуміння основних методологічних зasad при роботі з ономастичними матеріалами призводить до абсолютно ненаукових висновків, частих на сторінках наукових праць. Такі спроби етимологізації можна було б із повним правом віднести до «народної етимології», якби не один суттєвий момент – саме на їх основі формується офіційна версія етнічної історії. Як наслідок – сьогодні переважна більшість ономастичного матеріалу Північного Причорномор'я (серед них і визначальний для української історії) переконливо не витлумачена або витлумачена хибно.

Очевидно, що не повністю вичерпала себе й антична традиція. Особливо це стосується тих свідчень давніх авторів, які традиційно визнаються сумнівними або невірними. Як показує близьче знайомство, такий підхід часто визначають особисті переконання самого дослідника, прагнення «підлаштувати» те чи інше свідчення під власну концепцію. При цьому одні свідчення використовуються як аргумент, інші ж або замовчуються, або ж виправляються чи навіть відкидаються – давній автор, мовляв, недостатньо обізнаний з об'єктом дослідження.

Отож можна підсумувати, що кардинальні зрушенні в дослідженні нашої давньої історії можуть відбутися лише тоді, якщо:

буде розширено джерельну базу досліджень з давньої української історії (айдеться насамперед про лінгвістичні студії із зачлененням іndoарийського матеріалу й більш уважне вивчення античної традиції);

буде переглянуто основні методологічні підходи до дослідження давньої історії Північного Причорномор'я. Те, що обидва ці шляхи на сьогодні цілком реальні, уже підтверджують перші спроби по-новому поглянути на нашу давню історію.

Україна ще не має української історичної науки. Певно, можна говорити і про те, що пройшло недостатньо часу, і про відсутність концепції української історії на державному рівні, і про несприйняття, а часом і протидію спробам нового погляду на давню українську історію. Проте нам — своє робити. Уже сьогодні необхідно активізувати зусилля дослідників-істориків, спрямувати їхній подальший науковий пошук на дослідження проблем давньої історії України. Навіть побіжне знайомство з проблем-

мою показує, наскільки перспективним у науковому плані може бути такий крок.

Проте найперше, що сьогодні слід зробити — це припустити хоча б можливість того, що наше уявлення про давню історію України можна змінити *в принципі*. Лише в такому разі є підстави розраховувати, що та ситуація, яку ми маємо в давній історії України, поступово зміниться. Інтерес до нашої давньої історії не лише академічний. Головна мета — щоб український школяр чи студент міг взяти в руки підручник правдивої української історії. Поза сумнівом, на це піде певний час. Хоча, можливо, у такій справі і не слід надто поспішати. Адже справа навіть не в тому, що нашу давню історію потрібно досліджувати й вивчати, важливо — як це буде зроблено.

¹ Ростовцев М.И. Эллинство и иранство на юге России.– Пг., 1918.

² Сокольский Н.И., Шелов Д.Б. Историческая роль античных государств Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. М., 1959.– С.46

³ Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д. Греческая колонизация Боспора (в связи с некоторыми общими проблемами колонизации) // Очерки археологии и истории Боспора. М., 1992.– С.6.

⁴ Сокольский Н.И., Шелов Д.Б. Зазнач. праця. С.51.

⁵ Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V–IV вв. до н.э. М., 1959.– С.94, 98–100; Мошинская В.И. О государстве синдов // ВДИ 1946.– №3.– С.203–207.

⁶ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. М., 1949.– С.3.

⁷ Блаватский В.Д. Киммерийский вопрос и Ганикалей // Вестник Московского ун-та.– 1948.– №8.– С.16–17.

⁸ Артамонов М.И. Кімерійська проблема // Археологія.– 1973.– №9.– С.3–15.

⁹ Блаватский В.Д. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье // Проблемы истории СП в античную эпоху. М., 1959.– С.10; Артамонов М.И. Зазнач. праця. С. 9–15. Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит. К., 2000.– С.10–17;

¹⁰ Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. Москва, 1999; Наливайко С.І. Таємниці розкриває санскрит. К., 2000, 2001.

¹¹ Трубачев О.Н. Зазнач. праця. С.17.

¹² Абаев В.И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индосибирских народов // Древний Восток и античный мир. М., 1972.– С.36.

¹³ Наливайко С.І. Зазнач. праця; Наливайко С.С. Половці в історії України: нове бачення // Українознавство.– 2002.– №1–2.– С.203–207.

¹⁴ Дискуссионные проблемы отечественной склонологии (круглый стол) // Народы Азии и Африки.– 1980.– №5.– С.117.